ББК 81. 411. 4 – 212
УДК 811.161.2:81'367.635

КІЛЬКІСНІ ЧАСТКИ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ КВАНТИТАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ

Ірина Джочка

У статті охарактеризовано кількісні частки як засіб вираження квантитативного значення, встановлено їхні домінантний, граневі та варіативні семантико-прагматичні смисли, виявлено парадигматичні та синтагматичні зв'язки.

Ключові слова: кількісна частка, квантитативне значення, семантико-прагматичний смисл, кількість.

The paper describes quantitative particles as a means of expression of quantitative meaning; it has been established their dominant, facet and variation values of semantic-pragmatic meaning and revealed paradigmatic and syntagmatic relations.

Keywords: quantitative particles, quantitative value, semantic-pragmatic meaning, amount.

Кількісні частки як один із функціональних розрядів партикул репрезентує квантитативну семантику, виступаючи засобом вираження мовної категорії кількості. Мова здатна варіативно експлікувати значення кількості на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях. Погоджуємося з думкою К. Онасенко про те, що мова "забезпечує надходження інформації про кількісні характеристики об'єктивного світу в концептуальну систему людини, а також допомагає узагальнити всю "кількісну" інформацію, яка надходить за іншими каналами. … Мова забезпечує доступ до концепту "кількість", незалежно від способу його формування, при цьому сама залишається тільки одним із можливих способів його формування у свідомості людини" [9, с. 265]. Одними з найбільш актуальних мовознавчих питань на сьогодні є "питання парадигматичної та синтагматичної організації квантитативних одиниць,

визначення способів і засобів позначення кількості, їх залежність від іманентної структури мови та лінгвістичних факторів” [6; 12].

Кількісні частки, вказуючи на кількісну неповноту, приблизність, часткову невідповідність між значенням слова й означуваним поняттями, виступають одним із лексико-граматичних засобів вираження концепту “кількість”. Вони входять до розряду логіко-модальних часток, до якого належать також вказівні, означальні та видільні. Ідентифікувальна для аналізованого розряду часток є акцентувальна сема, яка в контексті ускладнюється різноманітними модальними характеристиками, або модальними відтінками. Виражаючи “прагматично облігаторні смисли, аналізовані частки модифікують цими відтінками семантичну структуру речення, зокрема її модальний складник” [11, с. 86]. Вказівні та видільні партикули як виразники логіко-модальних значень уже стали об’єктом мовознавчих досліджень [1–3; 10]. Кількісні частки вперше будуть проаналізовані в зазначеному ракурсі.

Метою наукової розвідки є з’ясування парадигматичних та синтагматичних характеристик кількісних часток. Відповідно до поставленої мети необхідно розв’язати такі завдання: 1) визначити реєстр часток, які реалізують кількісну семантику; 2) встановити типологію семантико-прагматичних смислів, реалізованих указаними партикулами; 3) охарактеризувати парадигматичні та синтагматичні параметри досліджуваних часток.

Експлікаторами кількісної семантики виступають частки ***заледве не, ледве не, майже, мало не, приблизно, так, трохи не, чи не***. Саме ці партикули формують групу кількісних часток, виступаючи носіями кількох граневих смислів та різноманітних контекстних варіантів. Необхідність визначення інваріантних значень указаних лексем зумовлена насамперед тим фактом, що, “незважаючи на значну роль у формуванні семантико-прагматичних, темо-рематичних, емфатичних та інших комунікативних функцій у висловленнях, що формують дискурси (тексти), у чинних тлумачних

словниках і граматиках частки, в цілому, описуються доволі спрощено, поверхово, а їх роль найчастіше зводиться до виконання обмеженої кількості комунікативних завдань, як то: виділення, обмеження, підсилення, втілення модальності тощо" [4, с. 51]. Пропонуємо спробу комплексного дослідження комунікативних смислів кількісних часток в українській мові. Матеріалом дослідження послужили тексти художнього, публіцистичного й наукового стилів.

До аналізованого континууму часток належать відприслівникові транспозити, більша частина яких є аналітичними похідними, утвореними на базі кількісно-означальних прислівників та частки ***не***. Структурний аспект є вагомим чинником у формуванні інваріантного, або домінантного прагматичного смислу досліджуваних часток.

Спостереження над уживанням кількісних часток у різних контекстах дозволяє виокремити домінантний комунікативний смисл "відповідність чи невідповідність між словом та поняттям". Репрезентуючи невідповідність між значенням слова та означуваним поняттям, частки ***ледве не, заледве не, мало не, трохи не*** в певних контекстах можуть реалізувати такі семантико-прагматичні грані вияву комунікативного смислу:

1. "Указівка на крайню межу можливості реалізувати певну дію": *Після невдалого сватання з Тимком сталася пригода, яка* ***трохи не*** *коштувала йому життя* (Г. Тютюнник).

2. "Вираження неточності, неповноти щодо вияву певної ознаки (якісної, часової, просторової тощо)": *Той чоловік послухав його та й зарізав. Орел із'їв її за рік. Та знову як полетів... Пролітав* ***мало не*** *цілий день, увечері знову прилітає та й каже йому: "Заріж іще й бугая!"* (З казки).

Розглянемо, у яких парадигмальних зв'язках можуть перебувати аналізовані партикули. Частки ***ледве не, заледве не, мало не, трохи не*** синонімізуються у вираженні смислу "крайня межа можливості реалізувати певну дію", уживаючись із лексемами на позначення певних дій. У досліджуваних контекстах зазначені частки указують на те, що дія, яку мав

намір виконати суб'єкт або яка могла бути реалізована за певних обставин, досягає крайньої межі щодо можливості реалізації, однак в останній момент виконання такої дії стає неможливим, зважаючи на певні об'єктивні чи суб'єктивні чинники. Зокрема, у реченні *Ну, й попомучивсь я! Мічуріну писав.,. Заледве не дійшло до сварки з Магометом...* (М. Рильський) вираз "*заледве не дійшло до сварки*" означає, що ситуація складалась таким чином, що могла б виникнути сварка, однак певні причини перешкодили реалізації такого сценарію. М. Михальченко зазначає, що, окрім кількісної семантики, такі партикули здатні виражати й аксіологічні семи, зокрема, "кількісні частки виражають значення, що перебувають на межі позитивного та негативного", наприклад: *З дружиною* ***мало не посварився***...(Є. Кононенко) – пор.: *З дружиною не посварився, і це добре*, або: *Ще трохи і посварився б з дружиною, і це погано* [8, с. 95].

У вказаному значенні частки ***заледве не, ледве не, мало не, трохи не*** вживаються в мовленні як синонімічні, поєднуючись із дієсловами на означення дій (небажаних, однак, за певних умов) як з позитивним, так і з негативним аксіологічним забарвленням, наприклад: *Хлопець* ***заледве не*** *розреготався* (Р. Федорів); *А в мене ж іще живе юнацький образ Юліани – романтичний образ Солнцевої. І раптом я побачив і почув злу, страшну бабу, яка* ***заледве не*** *матюкалася. І поки я довів її до кабінетів, вона мене обізвала кілька разів невідомо за що – просто я, мабуть, їй не сподобався* (С. Тримбач); *Буде холодна ніч коло Люсиного будинку, я* ***ледве не*** *замерзну, бо ж надворі все-таки березень* (В. Лис); *Дорогою сходинками я* ***ледве не*** *збив якогось розхристаного хлопчака, вже на півдорозі помітив, що в цьому будинку є ліфт і він працює, але не спинився* (В. Лис); [Сидір:] *Та чи ви знаєте, що Параска провідала якось, що ви сватаєтесь, там репетує –* ***мало не*** *вискочила на хату!* (Іван Карпенко-Карий); *– Невіглас! Упадеш там з кручі в прірву, ой лихо мені! – Ну, мамо, чого б я падав з кручі... годі... – я* ***трохи не*** *плачу. – Так косою заріжешся. Кажи, будеш плигати поміж косами?* (О. Довженко); *– Це я, ваш Пірат, впізнаєте? – гавкав він крізь сльози. – О, який я щасливий! Як тяжко*

було мені без вас!.. Повірите, ***трохи не*** *здох від смутку, трохи не сказився, їй-богу* (О. Довженко); *Бойовики на блокпосту* ***мало не*** *розстріляли спостерігачів ОБСЄ* (“Українська правда”). Усі аналізовані частки є препозитивними, однак їхній структурний тип (складені) уможливлює вживання таких партикул як членованих (легко розриваються залежними від дієслова лексемами або дієслівними зв’язками), порівняй: *Брязнуло – наче стріла за стрілою пролетіла,* ***ледве*** *його* ***не*** *скинуло з місця* (Марко Вовчок); *Аж кров мені в обличчя пахнула, як здумав, на яке чорне діло* ***мало*** *згоди* ***не*** *дав* (І. Муратов); [Відьма:] ***Трохи*** *була* ***не*** *втопилась, Та жаль було кинуть Близняточок* (Т. Шевченко).

Другий семантико-прагматичний смисл “вираження неточності, неповноти щодо вияву певної ознаки” здатні експлікувати як указані частки (***заледве не, ледве не, мало не, трохи не***), так і партикули ***майже, чи не***, репрезентуючи такі його варіації:

1) вираження неповноти, недостатнього вияву якісної ознаки: *Гнучка, як вуж, граційна, як мавка, вона таїла в собі дивну силу, ця дівчина. Поєднання дівочої краси та чар з дикістю* ***майже*** *первісною, неприступною* (Іван Багряний); *Убраний Лев у полотняну одежу і ясно-сиву,* ***майже*** *білу свиту* (Леся Українка);

2) вираження неповноти, недостатнього вияву обставинної ознаки:

а) способу дії: *Цвинтар заріс черешником да зіллям* ***трохи не*** *в пояс* (Марко Вовчок); *Навесні лівий берег геть затоплюється водою, вона не сходить і тоді, коли беруться пухнастим листячком верби та вільхи, затоплені теж* ***чи не*** *по верхівки* (М. Слабошпицький); *Кілька разів переходили марі, – люди й коні йшли бережно перше провіреною стежкою,* ***майже*** *слід в слід, пильнуючи, щоб не оступитися. Один необережний крок – і клопоту не обберешся, якщо не втопишся раніше, аніж тебе вирятують* (Іван Багряний); *Великий шум, зелений шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуться* ***мало*** *що* ***не*** *до землі стрункі, білі берези* (І. Франко);

б) темпоральної (часто з відтінком припущення, приблизності): *Прудка течія відриватиме її шматками, підмиватиме, підточуватиме, нестиме*

крижини по ріці, і все ж таки коло лівого положистого берега лід триматиметься довго, ***чи не*** *до теплих днів* (М. Слабошпицький); *Злива тривала* ***майже*** *годину* (Микола Трублаїні);

в) локативної: *В одному місці розрослись чималі вишняки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля* ***трохи не*** *при землі на буряки та картоплю* (Іван Нечуй-Левицький); *З другого боку* ***майже*** *до самої оселі підступав густий, довічний Мотрининський ліс* (П. Панч);

3) вираження неповноти кількісного значення (виражає максимальну кількість чого-небудь, до повноти чого не вистачає дуже мало):

а) суб'єктів виконання дії (як реальних, так і граматичних): *І так ставалося чомусь, не знаю, що при розподілі копиць ні одна* ***майже*** *косовиця не кінчалася миром* (О. Довженко); *Тільки було це так давно, що* ***майже*** *все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Свята, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій* (О. Довженко); *Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її* ***майже*** *ніхто ще не валявся голий* (О. Довженко); ***Мало не*** *вся слобода вигоріла* (Данило Мордовець);

б) певної сукупності чогось: ***Чи не*** *з десяток мільйонів золотом довелося витратити на мандрівку цариці по Дніпру, щоб продемонструвати перед усім світом велич і міць Російської держави* (С. Добровольський);

в) часу: *Я прожив тут* ***мало не*** *двадцять років – всю свою молодість* (Л. Смілянський); *А потім раптово зійде вода – і вже,* ***чи не*** *за один день, дружно пішла з землі трава. І така вона гінка, така ніжна, шовковиста, запашна!* (М. Слабошпицький); ***Майже*** *щороку матеріал до біографії Шевченка побільшується спогадами про життя нашого поета* (М. Коцюбинський); ***Майже*** *щоночі в Убийвовків ночував хтось із подорожніх* (О. Гончар); *З трикутного фронтону тієї церкви оточене різьбленим у дереві*

віночком дивилося на село "всевидюще око" – символ Святого Духа. Дивилося на тихоплинну річку, з двох берегів отінену вербами, й далі – ген, де за рівнинне, мов таріль, поле з дня на день сідало сонце. З дня на день – упродовж ***майже*** *двох віків, десяти поколінь* (А. Содомора);

г) способу, послідовності виконання певних дій: – *Ти кажеш мені це* ***чи не*** *в сотий раз* (О. Довженко); *Попри деяку відірваність від теорії модальності та системи її субкатегорійних значень, запропонована диференціація часток* ***чи не*** *вперше вводить до складу "сем", що вони реалізують, прагматично орієнтовані смисли* (С. Педченко).

"Водночас такі партикули знижують інтенсивність оцінки, створюють враження "недоброго" / "недопоганого", – зазначає М. Михальченко, – наприклад: *Такий собі програміст, вірші, щоправда, пише. Він би тобі сподобався – бахнуть любить, язик у нього підвішений, не дурак. Коротше,* ***майже*** *ідеал чоловіка* (Я. Івченко). Очевидно, що *майже ідеал* та *ідеал* – це різні речі" [8, с. 95].

Третій граневий семантико-прагматичний смисл "вираження неточності, приблизності щодо вияву чого-небудь" експлікують частки ***приблизно, так*** (розм.). У відповідних контекстах ці партикули актуалізують низку варіантних комунікативних виявів.

1. Вираження неточності щодо кількісного виміру чого-небудь: *Перебуваючи* ***приблизно*** *в півтора рази ближче до Сонця, ніж Земля, Венера одержує значно більше тепла і тому має дуже спекотний клімат* (з журналу); *Запозичена лексика в сучасній українській мові становить* ***приблизно*** *10 % усього її словникового складу* (з підручника).

2. Вираження неточності щодо вияву певної ознаки: *Тепер я у Вижниці над Черемошем.., се вже в горах,* ***приблизно*** *на такій високості, як Кімполунг, де я жила* (Леся Українка); *Балачки закінчилися сентенцією* ***приблизно*** *такого змісту: – Та доки ж я і взимку у літньому пальті ходитиму?* (Остап Вишня); *Поруч з ним сидить* ***приблизно*** *одного віку з їхнім головою, а мо', й молодший, чоловік у костюмі й при краватці* (В. Лис).

3. Вираження неточності, попереднього визначення часу, відстані: *Але яка радість розтинає ваші груди! Бо ви зверху!* ***Приблизно*** *днів через два звір тяжко підносить голову, повертає до вас свою вкрай стомлену морду!* (Остап Вишня); *Чую,* ***так*** *надвечір, брат іде* (Марко Вовчок); *Дід пильно обдивився стежку біля халупи, кущі. Ішов стежкою і приглядався.* ***Приблизно*** *за кілометр став і показав на слід, що виходив з тайги на стежку...* (Іван Багряний); *Проїхали* ***так*** *з кілометр до наступного повороту, і тут Козаков, нарешті, дав команду зупинитись* (О. Гончар); *Йшли* ***так*** *з півгодини. Аж ось скінчились очеретяні тини, лишилась ззаду остання хата над глинищем* (М. Коцюбинський).

Щодо позиційного розташування аналізованих часток, то, на відміну від складених партикул, для яких характерна була тільки препозиція, частки ***майже, приблизно*** можуть уживатися й після означуваних лексем, наприклад: *Бажалося б знати і про те, коли хоч* ***приблизно*** *почнуть друкуватись "Повія" і "Не вгашай духу"* (Панас Мирний); *Але, як і кожна* ***майже*** *людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар* (О. Довженко). Таку властивість партикул відзначив ще О. Мельничук: "Частки, які стосуються цілої синтагми, розміщуються на початку або всередині синтагми, а частки, що стосуються окремого слова в синтагмі, розташовуються перед цим словом, рідше – після нього" [7, с. 286]. Водночас підтримуємо думку О. Безпояско, яка зазначає, що за умови втручання мовця в позиційний лад слів, усталений граматичною будовою мови, власне значення частки порушується: "Зміна препозиції на постпозицію чи навпаки, – а це припустиме для української частки – маркує суб'єктивну модальність, отже, стає показником індивідуальної оцінки, яка фіксує зміну значення слова безпосередньо самим мовцем" [5, с. 79–80]. В аналізованих реченнях мовець, указуючи на неточність, припущення щодо кількісних виявів певного предмета чи явища, водночас акцентує саме на їх кількісних параметрах, які в зазначеному контексті виступають домінантними.

Висновки. Кількісні частки ***заледве не, ледве не, мало не, майже, приблизно, трохи не, так*** виражають квантитативну семантику, експлікуючи домінантний комунікативний смисл “відповідність чи невідповідність між словом та поняттям” у таких граневих семантико-прагматичних виявах: 1) “указівка на крайню межу можливості реалізувати певну дію”; “вираження неточності, неповноти щодо вияву певної ознаки (якісної, часової, просторової тощо)”; “вираження неточності, приблизності щодо вияву чого-небудь”. У межах першого граневого комунікативного смислу синонімізуються частки ***заледве не, ледве не, мало не, трохи не***, зазначені частки разом з партикулами ***майже*** та ***чи не*** здатні актуалізувати й другий граневий комунікативний вияв. Семантику неточності, приблизності виражають партикули ***приблизно, так*** (синкретично – ***майже, чи не***). Усі аналізовані частки зазвичай уживані як препозитивні, у постпозицію здатні потрапляти тільки лексеми ***майже*** та ***приблизно***. Складена структура часток ***заледве не, ледве не, мало не, трохи не*** уможливлює їх розчленоване вживання. Супроводжуючи повнозначні слова, аналізовані партикули вживаються з назвами дій, якісних ознак, обставин дії (способових, часових, просторових, кількісних).

Окрім проаналізованих одиниць, на нашу думку, функційно наближаючись до партикул, кількісну семантику здатні виражати прислівникові лексеми або їх похідні синтагми ***близько не, далеко не, мало що, не зовсім, не цілком, не повністю, практично***. Такі аналоги часток заслуговують окремої уваги й потребують подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. Прагматика виділення очікуваного: частка ХОЧ (ХОЧА) в художньому мовленні [Текст] / Ф. Бацевич // Лінгвістичні студії. – 2010. – Випуск 20. – С. 202 – 205.
2. Бацевич Ф. Прагматика винятковості: частки ЛИШЕ (ЛИШ) і ТІЛЬКИ в сучасному українському мовленні [Текст] / Ф. Бацевич // Дивослово. – 2009. – № 9. – С. 32–35.

3. Бацевич Ф. Прагматика загального дейксису (на матеріалі часток сучасної української мови [частки О, ОТ, ТО] [Текст] /Ф. Бацевич // Українська мова. – 2010. – № 2. – 15–24.
4. Бацевич Ф. Прагматика винятковості: комунікативні смисли частки АЖ у сучасній українській мові [Текст] /Ф. Бацевич // Українська мова і література в школі. – 2009. – № 2. – С. 51–54.
5. Безпояско О. Частка на тлі мови і мовлення [Текст] / О. Безпояско // Українська мова. – 2003. – № 3–4. – С. 77–82.
6. Каламаж М. М. Специфіка моделювання фразеоквантитативних одиниць із градаційною семантикою [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.referatcentral.org.ua/linguistics_philology_load.php?id=1268
7. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення [Текст] / О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка,1966. – 324 с.
8. Михальченко М. М. Партикулярне вираження категорії оцінки [Текст] / М. М. Михальченко // Вісник Черкас. ун-ту. Сер. Філол. науки. – 2009. – Вип. 169. – С. 90–98.
9. Онасенко К. Концепт кількість: логіко-семантична структура [Текст] / Катерина Онасенко // Наукові записки КДПУ. Серія : Філологічні науки (мовознавство) : зб. наук. праць. – Кіровоград : КДПУ. – Вип. 104 (2). – 2012. – С. 262–265.
10. Педченко С. Модально-експресивний потенціал видільних та вказівних партикул [Текст] / Світлана Педченко // Філологічні науки. Збірник наукових праць. – Випуск 1. – Полтава, 2009. – С. 122–129.
11. Педченко С. До проблеми класифікації модальних партикул [Текст] / Світлана Педченко // Філологічні науки. – 2011. – Вип. 9. – С. 82–87.
12. Швачко С. О. Лінгвокогнітивні параметри конституентів поля кількості [Текст] / С. О. Швачко, І. К. Кобякова // Вступ до мовознавства : посібник. – Вінниця : Нова книга, 2006. – С. 30–49.

Джочка І. Кількісні частки як засіб вираження квантитативної семантики // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск 44–45. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015–2016. – С. 91–96.